

Okullarda akran zorbalığı

Rıza Gökler*

Özet: Saldırganlığın bir alt türü olan zorbalık, bir veya birden çok öğrencinin, kendilerinden daha güçsüz öğrencileri, kasıtlı ve sürekli olarak rahatsız etmesiyle sonuçlanan ve kurbanın kendisini koruyamayacak durumda olduğu bir saldırganlık türüdür. Son 30 yıldır yapılan araştırmalar zorbalığın, çocukların sağlıklı gelişimine yönelik önemli bir tehdit olduğunu ve okullarda ciddi boyutlara ulaştığını ortaya koymaktadır. Zorbalık olgusunun çocuklar üzerindeki psikolojik ve sosyolojik etkileri sadece okul yıllarıyla sınırlı kalmayıp yaşamın sonraki dönemlerinde de devam etmekte, yetişkinliğe de taşınma riski yüksek görülmektedir. Zorbalık, hem zorbaları, hem de kurbanları olumsuz etkilemektedir. Zorbalığa uğrayan öğrenciler; kaygı, kızgınlık ve çaresizlik duyguları, depresyon, okulu sevmeme ve akademik başarıda düşüş, kendini değersiz ve mutsuz hissetme, dışlanmışlık ve yalnız kalma gibi sorunlar yaşamaktadır. Zorbalık türleri beş kategoride ele alınmaktadır. Bunlar; fiziksel zorbalık, sözel zorbalık, dışlama-yalnızlaştırma, söylenti çıkarıp yayma ve bireyin mal ve eşyalarına zarar verme şeklindedir.

Anahtar Kelimeler: Akran zorbalığı, Zorbalık türleri, Kurban öğrenci, Zorba öğrenci, Saldırganlık.

Peer bullying in schools

Rıza Gökler*

Abstract: In this study, the term of “Peer Bullying” has been observed according to definitions and approaches variety in Turkey and abroad. “Bullying” is used synonym of violence and aggressiveness today and spread of all cultures in the world as an international concept. “Bullying” is a widespread fact which consists of physical, verbal and social damage to a feeble one. It is a kind of violence and can be defined as incapability of someone to a person or more than one person’s violence. Bullying can be classified as follows: psychological and emotional (a gossip or exclusion etc.), verbal (get a nickname, impose constraints, intimidation etc.) and physical (impellent, to kick a victim etc.)

* Assist.Prof. Dr. Gaziosmanpaşa University, Faculty of Education
Yrd.Doç..Dr. Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Eğitim Fakültesi

The findings of this study can be summarized as follows: the frequency and extent of violence is very effective on espousal, insensitivity and unresponsiveness of the students. Thus, they use them as a problem solving instrument and also can move them to all parts of their life. Bully has been determined that some precautions should be taken not to be effected from the short term and long term effects of violence.

Key words: Bullying in School, Type of Bullying, Bully Student- Victim Student, Aggressiveness

Giriş

Saldırganlık, tarih boyunca en ilkel topluluklardan, en uygar toplumlara varıncaya kadar dünyanın çeşitli yerlerinde ve dönemlerinde karşılaşılan bir sorun olmakla birlikte, çağımızda daha da belirginleştiği, yaygınlaştığı ve şiddetli bir hal aldığı görülmektedir.

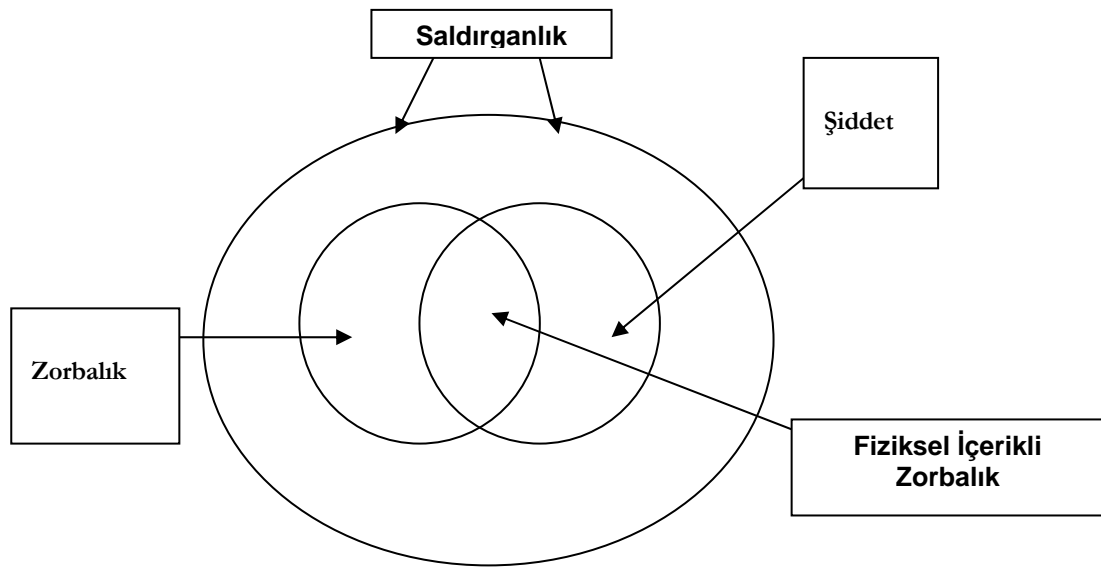
Kimi zaman yalnızca davranışı sergileyen kişiye zarar veren, kimi zaman da olumsuz etkileri diğer öğrencilere, öğretmenlere, derslere ve aileye kadar uzanan istenmeyen davranışlar; “yıkıcı olmayandan”, “çok yıkıcı olana” kadar geniş bir davranış dağılımını kapsamaktadır. Örneğin; kırıcı ya da küfürlü konuşma, başkalarını rahatsız edecek davranışlarda bulunma, konuşan kişinin sözünü kesme ya da konuşmayı dinlemeyerek başka bir şeyle ilgilenme, diğer öğrencilerin çalışmalarına engel olma, diğer öğrencilere ya da öğretmene karşı kaba ya da saygısızca davranma, diğer öğrencilerin ya da okulun eşyalarına zarar verme ve sınavlarda kopya çekme gibi davranışlar, sınıflarda ve okullarda görülebilen ancak istenmeyen, saldırgan türden davranışlardır (Başar, 2001).

İnsan psikolojisinde evrensel olarak varlığı kabul edilen dürtülerden biri cinsellik, diğeri ise saldırganlık ve onun sonucu olan şiddettir. İnsanoğlunun varoluşundan beri gözlenen şiddet, özellikle son yıllarda toplumumuzun pek çok kesiminde ve sıklıkla görülmeye başlanmış, aile içi şiddet, kadına yönelik şiddet, çocuklara yönelik şiddet, çete şiddeti, sokak şiddeti, organize şiddet, sporda şiddet, okullarda şiddet ve kişinin kendi kendisine yönelik şiddet olarak tanımlanan intihar neredeyse günlük yaşamın bir parçası olarak kanıksanmış, doğal kabul edilir hale gelmiştir.

Ancak, bu olumsuz davranışlardan söz ederken, her ne kadar günlük yaşamda birbirlerinin yerine kullandıklarına sıkça tanık olunsa bile, saldırganlık, şiddet ve zorbalık arasında ayırım yapmakta, benzerlik ve farklılıklarını vurgulamakta yarar vardır. Saldırganlık, canlıların temel dürtülerinden, bir diğer ifadeyle, doğuştan getirdiği içgüdülerinden biridir.

Öğülmüş (1995), saldırganlığın hemen hemen herkesçe bilinen bir davranış olmasına karşın, tanımlanmasının çok da kolay olmadığını belirtmektedir. Saldırganlık, “eylem” ya da “eylemde bulunan kişinin niyeti” vurgulanarak tanımlanabilir. Eylem vurgulu tanımlamalarda saldırganlık, başka kişilere zarar veren herhangi bir davranış olarak ifade edilirken; “niyet” vurgulu tanımlarda, hedefi yaralamak niyetiyle girişilen herhangi bir davranış olarak tanımlanmaktadır. Zorbalık da bir tür saldırganlık olmakla birlikte, herhangi bir davranışın zorbalık olarak nitelendirilebilmesi için sadece “saldırganlık” özelliği taşıması yeterli değildir. Aynı zamanda taraflar arasında “eşit olmayan güç ilişkisinin olması”, bunun “süreklilik” özelliği taşıması ve “kasıtlı” olarak yapılması gibi bir takım özellikleri de barındırması gerekmektedir (Olweus, 1999). Örneğin bedensel veya zihinsel yönden birbirine eşit güçlere sahip iki bireyin tartışması ya da kavga etmesi saldırganlık özelliği taşır; ancak zorbalık olarak nitelendirilemez. Ancak süreklilik özelliği taşıyorsa bile, şiddetli düzeyde ortaya çıkan saldırganca bir davranışın da zorbalık olarak nitelendirilebileceğini belirtilmektedir.

Olweus’a (1999) göre şiddet, bir kimsenin fiziksel olarak ya da herhangi bir nesne kullanarak, diğer bir bireyi ciddi biçimde yaralaması ya da zarar vermesidir. Aslında şiddet de bir saldırganlık biçimi olmakla birlikte, temel özelliği “fiziksel gücün kullanımına” dayalı olmasıdır. Şiddetin, zorbalık ve saldırganlıkla benzeşen yönlerinin yanı sıra kendine özgü özellikleri de bulunmaktadır. Saldırganlık, şiddet ve zorbalık arasındaki bu ilişki Şekil 1’de yer almaktadır.

Şekil 1. Saldırganlık, Şiddet ve Zorbalık Arasındaki İlişki (Olweus, 1999)

Şekil 1 incelendiğinde, saldırganlığın, hem şiddeti, hem de zorbaca eylemleri içine alan bir şemsiye kavram niteliğinde olduğu görülmektedir. Şiddet ve zorbalığın örtüştüğü alanlar olduğu gibi, farklılaştığı alanlar da vardır. Zorbalığın fiziksel boyutta ortaya çıktığı durumlar (dövme, vurma, tekme atma vb) aynı zamanda “şiddet” olarak kabul edilmektedir. Ancak zorbalık, sadece fiziksel olarak ortaya çıkmaz ve bu yönüyle de şiddetten farklılaşır. Örneğin dalga geçme, alay etme, kızdırma, isim takma, dışlama, iftira atma gibi zorbalık türleri de bir tür saldırganlık olmasına karşın, şiddet olarak kabul edilemezler. Bununla birlikte, birçok şiddet eylemi de zorbalık olarak nitelendirilemez. Örneğin, güçleri birbirine denk olan öğrenciler arasında zaman zaman ortaya çıkan kavgalarda öğrencilerin birbirlerine zarar vermesi de, bir şiddet eylemi olmakla birlikte, zorbalık değildir. Çünkü daha önce de değinildiği gibi, zorbalık güçlerin eşit olmamasını gerektirir.

Şiddet, saldırganlık ve zorbalık evrensel kavramlardır ve tüm kültürlerde yaygındırlar. Ayrıca okullarda öğrenciler arasında yaşanan zorbalığın okul zorbalığı, akran zorbalığı gibi nitelendirildiği de görülmektedir. Zorbalık konusundaki ilk çalışmaların Dan Olweus tarafından 1970’li yıllarda İskandinav ülkelerindeki okullarda başlatıldığı bilinmektedir (Olweus, 1999). Olweus’un bu yıllarda, İsveç, Norveç ve Finlandiya gibi ülkelerde yaptığı bir dizi araştırmadan sonra, Batılı ülkelerde de 1980’li ve özellikle de 1990’lı yıllarda çeşitli araştırmaların yapıldığı görülmektedir.

Okul zorbalığı, tüm dünyada yaygın olan ve küçümsememesi gereken bir sorundur. Farklı araştırmalarda hem zorba, hem de kurban (Akranları tarafından zorbalığa uğrayan öğrenci) oranlarının %50’lere vardığına ilişkin bulgulara rastlamak mümkündür (Pişkin, 2005). Okul zorbalığının bu denli önemli görülmesinin en temel nedeni, sonuçlarının doğasından kaynaklanmaktadır. Şöyle ki, zorbalığa uğrayan bir çocuk, zorbalığın meydana geldiği ortam olan okuldan soğuyacak, korku ve kaygı yaşayacak, zorbalıktan kaçınmak için mümkün olan her durumda okula devamsızlık yapacak, buna bağlı olarak akademik başarısı düşecek ve kendini savunmak için silah ve bıçak taşıma gibi yöntemlere başvuracaktır. Bunlara ek olarak farklı psikolojik sorunlar yaşamaları da kaçınılmaz görünmektedir.

Akran Zorbalığı Üzerine İlk Çalışmalar

Okul zorbalığı konusundaki ilk tanımın da, yine bu konudaki ilk bilimsel çalışmalarını başlatan Olweus tarafından yapıldığı bilinmektedir. Olweus çalışmalarının başlangıç yıllarında okul zorbalığını, “bir grup tarafından sergilenen şiddet” anlamına gelen “*mobbing*”

sözcüğü ile ifade etmiştir. Yetmişli yıllarda yaptığı bu tanıma yönelik yoğun eleştiriler alan Olweus, 1980'li yıllarda “*mobbing*” teriminin okul zorbalığını tam olarak karşılamadığını belirterek, bu terimin yerine “*bullying*” terimini kullanmaya başlamıştır. Ayrıca ilk yaptığı tanımın içeriğini de genişleterek, grup şiddetinin yanına bireysel şiddeti de eklemiştir (Olweus, 1993).

Olweus'un (1999) son yaptığı çalışmalarda artık okul zorbalığını, bir ya da daha fazla öğrencinin bir başka öğrenciye sürekli olarak olumsuz eylemlerde bulunması şeklinde tanımladığı ve tanımda geçen olumsuz eylemleri, “kasıtlı bir biçimde zarar verme” ve “rahatsız etme” koşuluna bağladığı dikkat çekmektedir. Bu tanımda zorbalığın hem doğrudan fiziksel boyutunun (vurma, dövme, itme vb.), hem de dolaylı / sözel (kızdırma, korkutma, isim takma vb.) boyutunun altı çizilmektedir. Ona göre bir eylemin zorbalık olarak tanımlanabilmesi için üç temel ölçütün olması gerekmektedir (Olweus, 1999):

1. Kasıtlı olarak zarar verme amacı güden saldırgan davranışlar olması,
2. Süreklilik özelliği taşıması, bir başka deyişle zorbanın bu tür eylemleri bir kez değil devamlı olarak yapması,
3. Zorba ve kurban arasında fiziksel ya da psikolojik güç dengesizliğinin olması; zorbaca eyleme uğrayan kurbanın, zorbaya karşı kendisini çaresiz ve savunamayacak durumda hissetmesi gerekir.

Son 30 yıldır yapılan araştırmalar zorbalığın, çocukların sağlıklı gelişimine yönelik önemli bir tehdit olduğunu ve okullarda ciddi boyutlara ulaştığını ortaya koymaktadır. Pişkin (2005) dünya çapında zorbalık ve kurbanlık olaylarının yaygınlığına ilişkin yaptığı taramalardan ulaştığı oranları şöyle özetlemektedir:

Kurban öğrenci oranları; Avustralya'da %30 – 50; İtalya'da %28 – 40; İngiltere'de %04 – 36; Yunanistan'da %15 – 30; Portekiz'de %20 – 22; Kanada'da %21; ABD'de %10; Norveç'te %10'dur. Zorba öğrenci oranları ise; İngiltere'de %20; İtalya'da %15 – 20; Yunanistan'da %6; Kanada'da %12; ABD'de %13; Norveç'te %7; Türkiye'de ise % 11 ile % 50 arasında değişmektedir.

Zorbalık olgusunun çocuklar üzerindeki psikolojik ve sosyolojik etkileri sadece okul yıllarıyla sınırlı kalmayıp yaşamın sonraki dönemlerinde de devam etmekte, yetişkinliğe de taşınma riski yüksek görünmektedir. Zorbalık, hem zorbaları, hem de kurbanları olumsuz

etkilemektedir. Zorbaliğa uğrayan öğrenciler; kaygı, kızgınlık ve çaresizlik duyguları, depresyon, okulu sevmeme ve akademik başarıda düşüş, kendini değersiz ve mutsuz hissetme, dışlanmışlık ve yalnız kalma gibi sorunlar yaşamaktadır. Zorbaların da özellikle ilerleyen yaşlarda, farklı suçlara karışma ve sabıkalanma, yalnızlık, depresyon, toplumdan dışlanma gibi problemleri yaşama olasılıkları yüksek bulunmaktadır. Okul yıllarında zorbaca eylemleri alışkanlık haline getiren öğrencilerin bu özellikleri, onların yetişkinlik yaşamlarını nasıl olumsuz bir biçimde etkiliyorsa, benzeri bir biçimde kurban öğrencilerin okul yıllarında maruz kaldıkları zorbalık sonucu geliştirdikleri depresyon ve düşük özsaygı da, kurbanların yetişkinlik yıllarını olumsuz bir biçimde etkileyebilmekte ve başkalarıyla olumlu ilişkiler kurma ve geliştirme becerilerini yetersiz kılmaktadır (Batsche ve Knoff, 1994; Hazler, Hoover ve Oliver, 1992; Olweus, 1993).

Zorbaliğin Tanımlanması

Saldırganlığın bir alt türü olan zorbalık, farklı yaklaşım şekillerinde tanımlanmaya çalışılmıştır; bunlardan birinde, bir ya da daha fazla çocuğun, bir diğer deyişle bir grubun, kendisini savunmaktan aciz olarak algılanan diğer bir çocuğa zarar vermeyi ya da rahatsız etmeyi amaçlayan davranışları olarak betimlenmektedir (Glew, Rivara ve Feudtner, 2000). Tipik olarak zorba ve kurban arasında güç dengesizliği vardır; zorba kurbandan fiziksel ya da psikolojik olarak daha güçlüdür (Nansel, ve ark., 2001).

Genellikle suçlu, zorbalığı “baskınlık kurma - başat olma” ya da “statü kazanma ya da koruma”nın bir aracı olarak kullanır (Pellegrini, Bartini, & Brooks, 1999; Roberts, 2000). Ayrıca, zorba davranışın “tekrarlanma eğilimi” vardır (Nansel, ve ark., 2001). Bu davranışlar; isim takma, bir kişi hakkında hoş olmayan ve asılsız dedikodular çıkartma, iftira atma, iğneleme, imalı konuşma, küçük düşürme, tehdit etme, hakaret etme, kızdırma, onurunu kırma, kabul etmeme, dışlama, oyunlara dahil etmeme gibi davranışlardan; fiziksel saldırı, çalma, eşyalarına zarar verme, haraç kesme, hatta kötü kötü bakmaya kadar uzanan çok farklı davranış türlerini içerebilir. Böylece de zorba davranışın derecesi, “yıkıcı olmayandan (sözel sataşma)”, “yıkıcı olana (fiziksel yaralama)” kadar, oldukça geniş bir yelpazede değişmektedir. Önemli olan kurbanı incitecek nitelikte herhangi bir davranış olmasıdır (Smokowski ve Kopasz, 2005).

Zorbaliği tanımlayanlardan Furniss (2000) ise zorbalığı, “bir kişinin diğer bir bireyi incitmesine neden olan herhangi bir davranış” olarak ele almaktadır. Arora (1987) zorbalığı,

“faillerin, akran grubuyla bütünleşmelerini sağlayacak yeterli becerileri ya da kapasiteleri olmadığı için ortaya çıkan, dış saldırganlık araçları ile sosyal baskınlığın elde edilmesi ya da sürdürülmesi” olarak tanımlamaktadır. Galloway (1994) ise zorbalığı; “ bir kişi ya da grubun kasıtlı olarak, bir diğer kişi ya da grupta gerilime neden olacak davranışları” olarak tanımlamaktadır.

Pişkin (2002) pek çok zorbalık tanımını incelemiş ve bunlar sonucunda zorbalığı; “bir veya birden çok öğrencinin, kendilerinden daha güçsüz öğrencileri, kasıtlı ve sürekli olarak rahatsız etmesiyle sonuçlanan ve kurbanın kendisini koruyamayacak durumda olduğu bir saldırganlık türü” olarak tanımlamıştır. Pişkin’e (2002) göre okul zorbalığı; tekme atma, tokat vurma, itme, çekme gibi “fiziksel”, sataşma; alay etme, dalga geçme, kızdırma, hoş gitmeyen isim takma, küçük düşürücü sözler söyleme gibi “sözel”; dedikodu ve söylenti çıkarıp yayma, arkadaş grubundan dışlayarak yalnızlığa terk etme gibi “dolaylı”; para ve eşyalarını zorla alma, almakla tehdit etme, eşyalarına zarar verme gibi “davranışsal” olarak ortaya çıkabilir.

Aslında zorbalıkla ilgili halâ en ayrıntılı tanımlama, bu konu ile ilgili ilk bilimsel çalışmaları yapan Olweus’a aittir. Olweus (1993) zorbalığı, bir bireyin kronik fiziksel ya da psikolojik zarar görmesi olarak tanımlamıştır. Daha sonra bu tanımlama daha da ayrıntılandırılarak bazı bileşenlerinden söz etmiştir.

Olweus’a (1995) göre, bir öğrencinin zorbalığa uğraması ya da kurban olması demek, bir ya da daha fazla öğrenci tarafından tekrarlı, uzun süre olumsuz eylemlere maruz bırakılması demektir. Bu olumsuz eylemler ya da davranışlar; fiziksel temas, yüzünü farklı şekillere sokarak alay etme, çirkin jestler ve kelimeler kullanma, kasıtlı olarak grup dışında bırakma, dışlama ve benzeri şekillerde olabilir. Zorbalığın bir diğer ölçütü, “güç eşitsizliği ya da dengesizliği”dir. Taraflar arasında “asimetrik güç ilişkisi” vardır. Bir diğer ifadeyle, olumsuz eylemlere maruz kalan ve kurban konumunda olan öğrenci, kendini savunmaktan aciz bir durumdadır. Olweus’a (1993) göre, bir eylemin zorbalık olarak tanımlanabilmesi için:

—Herhangi bir tahrik olmaksızın, kasıtlı olarak zarar verme amacı güden saldırgan davranışlar olması,

—Süreklilik özelliği taşıması, zorbanın bu tür eylemleri bir kez değil devamlı biçimde yapması,

—Zorba ve kurban arasında güç dengesizliğinin olması gerekir.

Sonuç olarak nasıl tanımlanırsa tanımlanmasın ya da hangi tanım benimsenirse benimsensin, Akran Zorbalığı, zorbalığın yapıldığı kişiye yani kurban öğrenciye ve zorba öğrenciye, fiziksel, sosyal, psikolojik ve akademik zarar veren istenmeyen bir davranıştır. Olweus'un (1995) da belirttiği gibi, zorbalığın çocukların güvenli bir çevre içinde okuma hakkına zarar verdiği tartışılmaz bir gerçektir. Bir çocuğun korkmadan, rahatsız edilmeden, tacize uğramadan, aşağılanmadan, onuru kırılmadan güvenle okuluna gidip gelmesi en temel demokratik haklarından biridir. Hiç bir ebeveyn de çocuğunu okula gönderdiğinde, çocuğunun başına kötü olayların gelebileceğine ilişkin endişeler yaşamamalıdır.

Bir çocuk, bir başka çocuğun sözel, duygusal ya da fiziksel zorbalığına uğradığında, bu istismar uzun süren etkiler bırakabilir. Ne yazık ki bu tip istismarlar, bu suçu işleyenlerin çocuklar ya da ergenler olmasından dolayı, uzun yıllar önemsiz görülmüş ya da gözardı edilmiştir. Zorbalık okul yaşamının olumsuz bir boyutu olarak uzun yıllardır bilinmesine rağmen, neredeyse 1980'li yıllara kadar, bu konuyu inceleyen bilimsel araştırmalara rastlanmamıştır. Oysa ki zorbalık, hem zorba, hem de kurban açısından önemli psikolojik ve sosyal sonuçları olan ciddi bir problemdir ve depresyon, düşük özsaygı ve problem davranışlar gibi yaşam boyu süren etkileri olabilir (Pace, 2001; Minton ve Minton, 2004; Tritt ve Duncan, 1997; Kingman, 1994).

Zorbalığın Yaygınlığı ve Türleri

Zorbalık, kültürden kültüre farklı şekillerde ifade edilen, 1970'lerin başlarına kadar sistematik çalışmalara konu olmayan, ancak, dünya çapında yaygınlığı olan bir problemdir. Uzun yıllar bu çabalar büyük oranda İskandinav ülkeleri ile sınırlı kalmıştır. Zorbalık ilk olarak 1980'lerde İsveç'te ve sonrasında diğer İskandinav ülkelerinde dikkat çekmiştir (Olweus, 1993). Bu ilk çalışmalarda zorbalık "çeteleşme" olarak ele alınmıştır. 1980'ler ile 1990'ların başlarında zorbalık Yunanistan, İngiltere, Japonya, Hollanda, Avustralya, Kanada ve Amerika gibi ülkelerin de dikkatini çekmeye başlamıştır (Olweus, 1993, 1995).

Araştırmalar zorbalığın dünyanın her yerinde çok yaygın olduğuna ilişkin bulgular ortaya koymaktadır. Örneğin Norveç'te (Olweus, 1991), İrlanda'da (O'Moore ve Hillery, 1989) ve Avustralya'da (Rigby ve Slee, 1991; Slee, 1993) çocukların yaklaşık %10'u, okul dönemi boyunca en az bir ya da iki kez zorbalığa maruz kaldıklarını belirtmişlerdir. Kurban olma oranları İngiltere'de (Boulton ve Underwood, 1992; Whitney, Nabuzoka ve Smith, 1992)

ve Kanada’da diğer ülkelerden daha yüksek bulunmuş ve öğrencilerin yaklaşık %20’si kurban olduklarını belirtmişlerdir (Charach, Pepler ve Ziegler, 1995).

Zorbalık Türleri

Araştırmalarda zorbalık türlerinin de farklı şekillerde sınıflandırıldığı görülebilir. Örneğin Salmivalli ve arkadaşları (1996), zorbalığın dinamiklerine ilişkin yaptıkları araştırmalar sonucunda zorbaların, ya bir grup zorbayı organize eden ve zorbalığı başlatan bir “ring lideri” ya zorbalık başladığında olaya karışan bir “izleyici” ya da aktif olarak olaya karışmayan ancak izleme, gülme vb. pasif davranışlarla zorbaları pekiştiren “pekiştirici” olarak üçe ayrıldıklarını tespit etmişlerdir.

Beale (2001) yaptığı incelemelerde dört tür zorbalıktan söz edildiğini belirtmektedir. İlk türü okullarda oldukça iyi bilinir ve “fiziksel zorbalık” olarak adlandırılır. Fiziksel zorbalılar eylem yönelimlidir ve vurmak, tekme atmak gibi doğrudan zorbalık olarak nitelendirilebilecek davranışlar sergilerler. Bu, zorbalığın en kolay ayırılabilen türüdür. Fiziksel zorbaların büyük çoğunluğu erkektir. Zaman geçtikçe fiziksel zorbalılar daha fazla saldırgan olurlar ve zorba davranışlarını yetişkinliklerine de taşıyabilirler. İkinci türü “sözel zorbalık”tır. Bu tür zorbalılar kullandıkları sözcüklerle kurbanlarını incitirler, küçük düşürürler ve onurlarını kırarlar. Üçüncü zorbalık türü “ilişkilerde zorbalık ya da ilişkisel zorbalık”tır. Bu tür sıklıkla kızlar arasında olur ve sosyal ilişkilerde reddetmeye yol açar. Son zorbalık türü ise, “tepkisel zorbalık (reactive bullying)”tır. Bu zorbalık türü belirlenmesi en güç olandır (Beale, 2001).

Pace (2001) ise zorbalık türlerini üçe ayırmaktadır:

1. Psikolojik ve duygusal zorbalık (Bir kişi hakkında bir dedikodu yayma, bir kişiyi konuşmalardan, faaliyetlerden, oyunlardan dışlama vb.)

2. Sözel zorbalık (isim takma, tehdit etme, gözdağı verme vb.)

3. Fiziksel zorbalık (itme, tekme atma, vurma vb.)

Görüldüğü gibi, zorbalık türleri sadece ilk anda akla gelen fiziksel zorbalıkla sınırlı değildir. Karşıdaki kişiye zarar veren ve inciten pek çok davranış, farklı kategoriler altında toplanabilir ve zorbalık kapsamında değerlendirilebilir. Örneğin Pişkin (2005) zorbalık türlerini beş kategoride ele almaktadır. Bunlar; fiziksel zorbalık, sözel zorbalık, dışlama-

yalnızlaştırma, söylenti çıkarıp yayma ve bireyin mal ve eşyalarına zarar verme (örneğin çocuğun kitap ve defterlerini yırtma, parçalama vb) şeklindedir.

Zorbaların Özellikleri

Olweus'a (1993) göre, tipik zorbaların en ayırdedici özellikleri, zorbalığın tanımında da bahsedildiği gibi, akranlarına yönelik saldırganlıklarıdır. Ancak zorbalar aynı zamanda ebeveynleri, öğretmenleri gibi yetişkin gruplarına karşı da saldırgandırlar ve diğer insanlar üzerinde hâkimiyet - baskı kurmaya yönelik güçlü ihtiyaçları vardır. Zorbalar genellikle şiddete karşı daha olumlu tutumlara sahiptirler ve şiddet araçlarını daha fazla kullanırlar. Genellikle tepisel davranırlar, otokontrolleri düşük düzeydedir ve kurbanlarla yok denilecek kadar düşük düzeyde empati kurarlar. Kendilerine bakışları olumludur ve büyük çoğunluğu, kendi saldırganlık düzeylerinin farkında değildirler. Eğer zorbalar erkekse, diğer erkek çocuklardan ve kurbanlardan fiziksel olarak daha güçlüdürler. Zorbalar düşünülenlerin aksine, çok az ya da ortalama düzeyde kaygı ve güvensizlik yaşarlar; ancak özsaygıları daha düşük değildir. Kısaca, tipik olarak zorbalar “fiziksel güçlerine eşlik eden saldırgan tepki örüntüleri” ile karakterize edilirler ve “çabuk öfkelenen bir mizaca” sahiptirler. Zorbalar genellikle popülerdir ve etraflarında iki-üç öğrenciden oluşan ve zorbaları destekleyen ya da onlar gibi olmaya çalışan küçük gruplar vardır. Yaşla birlikte sınıf düzeyi de yükseldikçe, popülariteleri azalmaya başlar ve dokuzuncu sınıf civarında ortalamanın altına düşse de, hiçbir zaman kurbanlar kadar düşük olmaz.

Pellegrini'ye (1998) göre de, özellikle ergenlik döneminde, her ne kadar akranları zorbalarından hoşlanmasalar da, ergenlikten önceki dönemlerde zorbalar, özellikle saldırgan çocuklar içerisinde oldukça popülerdirler. Hatta Farmer ve arkadaşları (2002) bazı araştırmacıların zorbaları, “popüler saldırgan” ve “popüler olmayan saldırgan” olmak üzere farklı alt tiplere ayırdıklarını belirtmektedirler.

Carney ve Merrell (2001) ve Glew ve arkadaşları (2000) popüler saldırgan zorbaların, diğer popüler çocuklarla birlikte olmaktan hoşlandıklarını ve saldırganlıklarından kaynaklı önemli sosyal sorunlar yaşamadıklarını belirtmektedirler. Popüler olmayan saldırgan zorbalar ise, diğer çocuklarca reddedilmiştir; dışlanmıştır ve saldırganlıklarını “dikkat çekmenin bir yolu” olarak kullanırlar. Pek çok zorba, özellikle sorun çözme ya da istediklerini elde etmenin bir yolu olarak gördükleri şiddete karşı olumlu tutumlara sahiptirler.

Zorbalar, zorba-kurban akranlarına göre, daha düşük düzeyde ilişkileri güçlendirme davranışları ve amaçlarına sahiptirler (Harachi, Catalano ve Hawkins, 1999). Oliver ve arkadaşları (1992) tarafından yapılan bir çalışmada, akranlarının, zorbaları kurbanlara oranla daha yüksek sosyal statüye sahip olarak nitelendirildikleri görülmüştür. Ayrıca zorbaların, akranlarına oranla çok daha kolay arkadaş edindikleri, daha fazla sigara ve alkol kullanma gibi davranış problemleri sergiledikleri saptanmıştır (Olweus, 1993; Nansel ve ark., 2001).

Pişkin ve Ayas (2005), lise öğrencileri üzerinde yaptıkları bir araştırmada, zorbaların özsaygı düzeylerinin yüksek olduğunu ve daha dışadönük çocuklar olduklarını, utangaçlık düzeylerinin ise daha düşük olduğunu bulmuşlardır. Hantler (1994), yaptığı incelemeler sonucunda zorbaların özelliklerini şöyle sıralamaktadır: Zorbalar diğerleri ile empati kurma becerilerinden yoksundurlar. Tolerans düzeyleri düşüktür ve gitgide daha da toleranssız hale gelirler. Diğerlerinin haklarına ve duygularına karşı saygısız ve düşüncesizce davranırlar. Ayrıca engellenmeyen zorbalık ile yetişkinlikte suç işleme ve şiddet içeren davranışlar sergileme arasında güçlü ilişkiler saptanmıştır. Beale'ye (2001) göre zorbalar saldırganlıklarının bir sonucu olarak sıklıkla sigara, para ve özellikle de prestij gibi bazı "ödülleri" elde ederler. Aynı zamanda bu davranışları, "baskınlık sağlamak" ya da "baskınlığı sürdürmek" amacıyla kullanırlar ve kurbanlarına karşı empatik değillerdir.

Andreou (2001) zorbaların genellikle sorun çözme becerilerinden yoksun olduklarını ve kendi problemlerini dışsallaştırma eğiliminde olduklarını belirtmektedir. Nansel ve arkadaşlarına (2001) göre de, genellikle zorbaların okul başarıları düşüktür. Özellikle ortaöğretim yıllarında okul çevresinden soğurlar ve okul çevresine karşı hoşnutsuzluk sergilerler.

Dake, Price ve Telljohann (2003) profesyonel literatürü inceleyerek zorbalara ilişkin belirledikleri özellikleri şöyle özetlemektedirler:

- Depresyon yaşarlar.*
- İntihar düşünceleri vardır.*
- Psikiyatrik problemler yaşarlar.*
- Yeme bozuklukları yaşarlar.*
- Madde kullanımı görülür.*
- Kavgacı davranışları vardır.*

- Suça karışıklar (*hırsızlık, silah taşıma, vandalizm*)
- Akademik olarak olumsuz davranışlar (*kopya çekme, okuldan kaçma*) sergilerler.
- Düşük akademik başarıları vardır.
- Zorba arkadaşları vardır.
- Arkadaşlık kurmayı “kolay” olarak algırlar.
- Partnerlerine karşı fiziksel ve sosyal olarak saldırgan davranışları vardır.
- Otoriter ebeveynlere sahiptirler.
- Ebeveynleri cezalandırıcı disiplin yaklaşımlarını kullanırlar.
- Daha az sorumluluk sahibi ve daha az destekleyici ebeveynlere sahiptirler.
- Yetişkin rol modellerinden yoksundurlar.
- İstismar sorunları yaşarlar.
- Okul uyumları zayıftır (*ev ödevlerini yapma, okul kurallarına uyma vb. konularda*).

Bu bilgiler doğrultusunda zorbaların tipik özellikleri toparlanacak olursa, saldırgan oldukları ve bu saldırganlıklarını baskınlık sağlamak ya da kurdukları baskınlığı sürdürmek amacıyla kullandıkları söylenebilir. Yıkıcı, öfkeli ve tepkiseldirler. Otokontrolleri zayıftır ve engellenmeye karşı toleransları düşüktür. Pek çoğu, kendi saldırganlık düzeylerinin farkında değildir ve kaygı düzeyleri düşüktür. Şiddet ve şiddet araçlarına karşı olumlu tutumlar beslerler. Kurbanlarına karşı empatileri yok denecek kadar düşüktür. Genellikle problem çözme becerilerinden yoksundurlar. İçki içme, sigara içme gibi yaşlarına uygun olmayan problem davranışlar sergileme olasılıkları yüksektir. Diğerlerinin haklarına ve duygularına karşı saygısız ve düşüncesizce davranırlar. Yetişkinlikte suç işleme ve yüksek yalnızlık düzeyine sahip olma olasılıkları yüksektir. Genellikle problemlili ailelerde yetişmişlerdir. Ailelerinde fiziksel disiplin şekilleri kullanılmaktadır. Özsaygıları genellikle ya ortalama ya da ortalamanın üzerindedir.

Kurbanların Özellikleri

Zorbalığa taraf olan bir diğer grup da kurbanlardır. Kurbanlar, zorbaların saldırgan davranışlarına maruz kalanlar, bir diğer ifadeyle “mağdur” olanlardır.

Kurbanların en temel özelliklerinden biri, diğer öğrencilerden daha kaygılı ve güvensiz olmalarıdır. Genellikle temkinli, hassas ve sessizdirler. Diğer öğrencilerin saldırısına uğradıklarında özellikle küçük sınıf düzeylerinde genellikle ağlama ve geri çekilme şeklinde tepkiler verirler. Özsaygıları düşüktür; kendilerini ve kendi içinde buldukları durumu olumsuz algılama eğilimindedirler. Kendilerini başarısız, aptal, utangaç olarak algırlar ve çekici olmadıklarını düşünürler (Olweus, 1993).

Olweus'a (1993) göre kurbanlar, oyun ya da yemek saatleri gibi etkinlikler de dahil olmak üzere, okulda genellikle yalnızdırlar ve kendi sınıflarından bile tek bir yakın arkadaşları yoktur. Aynı zamanda iletişim başlatmakta, diğer çocuklardan zayıftırlar ve kendilerini ispatlama becerilerinden yoksundurlar. Bu nedenlerden dolayı da pek çok kurban diğer çocuklarca dışlanmıştır. Hem akranlarının görüşlerine, hem de kendi görüşlerine göre “popüler olmayan” öğrencilerdir.

Nansel ve arkadaşları (2001) tarafından yapılan bir çalışmada da, kurbanların sosyal ve duygusal uyumlarının zayıf olduğu, arkadaş edinmede daha büyük güçlükler yaşadıkları, akranlarıyla ilişkilerinin çok sınırlı olduğu ve daha büyük yalnızlık yaşadıkları belirlenmiştir.

Olweus'a (1993) göre, kurbanların genellikle saldırganlık ve sataşma gibi davranışları yoktur. Bu nedenle de zorbalığın, kurbanın tahrik edici davranışlarının bir sonucu olduğu görüşünü açıklamak zordur. Bu çocuklar aynı zamanda şiddete ve şiddet araçlarına yönelik olumsuz tutumlara sahiptirler. Eğer kurban erkekse, fiziksel olarak diğer erkek çocuklardan daha zayıf ve cılız bir görünüme sahiptir. Olweus (1993) bu tip kurbanlara “*pasif ya da itaatkâr kurbanlar*” adını vermektedir. Bu kurbanların davranış ve tutumları; zorbalardan tarafından “güvensiz ve değersiz bireyler oldukları” ve “saldırıya uğrarlar ya da aşağılanırlarsa intikam almayacakları, misilleme yapmayacakları” yönünde bir işaret olarak değerlendirilir. Kısaca, tipik olarak kurbanlar, fiziksel zayıflıklarına eşlik eden kaygılı ve itaatkâr tepki örüntülerinin bir birleşimi ile karakterize edilir (Olweus, 1993).

Brockenbrough ve arkadaşlarına (2002) göre, kurbanların büyük çoğunluğu -yaklaşık üçte ikisi- pasif ya da itaatkârdır; geriye kalan üçte birlik grup ise, saldırgan tutumlara sahiptir. Olweus (1993) bu gruba “kışkırtıcı kurbanlar” adını vermektedir. Bu grubun temel tepki örüntüsü, kaygı ve saldırgan davranışların bir birleşimini sergilemek şeklindedir. Bu çocuklar genellikle konsantrasyon problemleri sergilerler. Bazen etraflarındakileri sinirlendirir ve gerginliğe neden olurlar. Bu öğrencilerden bazıları hiperaktif olarak

tanımlanır. Sınıf ortamında zorba-kurban problemine ilişkin dinamikler, kurbanların kışkırtıcı ya da pasif oluşuna göre farklılık gösterir.

Kurbanlar, diğer öğrencilere oranla daha duyarlı ve alıngandır. Zayıf iletişim ve sorun çözme becerilerine sahip olma gibi ortak bazı kişilik özelliklerine sahiptirler (Olweus, 1993; Salmon, 1998; Glew ve ark., 2000). Olweus (1993) erkek kurbanların ebeveynleri ile yapılan görüşmeler sonucunda da, bu çocukların küçük yaşlarından itibaren belirli bir ihtiyatlılık ve duyarlılık özellikleri ile tanımladıklarını tespit etmiştir. Bu özellikleri ve bunlara eşlik eden fiziksel zayıflıklarından dolayı da akran grupları içerisinde ön plana çıkmakta ve kendilerini göstermekte güçlük yaşarlar. Bu özellikleri onların kurban olmalarına katkıda bulunan önemli gerekçelerdir. Aynı zamanda sürekli olarak akranlarının tacizine maruz kalmak, yaşadıkları kaygı ve güvensizlik duygularını artırır. Kendilerine yönelik olumsuz değerlendirmelerinin daha da olumsuzlaşmasına neden olur.

Dake, Price ve Telljohann (2003) profesyonel literatüre ilişkin yaptıkları incelemeler sonucunda, kurbanlara ilişkin belirledikleri özellikleri şöyle özetlemektedirler:

- Depresyon yaşarlar.*
- İntihar düşünceleri vardır.*
- Yalnızlık yaşarlar.*
- Özsaygıları düşüktür.*
- Kaygılıdırlar.*
- Psikiyatrik problemler yaşarlar.*
- Yeme bozuklukları yaşarlar.*
- Diğer çocuklardan daha az popülerdirler.*
- Zamanlarının çoğunu yalnız geçirirler.*
- Sosyal durumları kontrol etmek için çok az fırsat sunan ebeveynlere sahiptirler.*
- Daha az sorumluluk sahibi ve daha az destekleyici ebeveynlere sahiptirler.*
- Acımasız ve kötü ev ortamlarından gelirler.*
- İstismar sorunları yaşarlar.*

-*Fiziksel sağlık problemleri (uyku problemleri, altını ıslatma, baş ağrıları, mide ağrıları, yorgunluk gibi) yaşarlar.*

-*Sosyal uyumları zayıftır (ev ödevlerini yapma, kurallara uyma vb. konularda).*

-*Okulla bağları zayıftır (okulda iyi ve mutlu olma, okulu ciddiye alma gibi istekleri).*

-*Okul devamsızlıkları fazladır.*

Tüm bu incelemeler, kurbanların tipik özellikleri hakkında fikirler vermekte ve genel tabloyu gözler önüne sermektedir.

Zorbaların Aile Özellikleri

Zorbalığı ya da saldırganlığı üreten faktörler arasında, çocuğun ailede ilk bakımının yetersiz oluşunun, yetiştirilme tarzının ve ailede yaşanan problemlerin önemli rol oynadığı bilinmektedir. Özellikle zorbalık olaylarının yüksek oranda görüldüğü okullarda, görece daha fazla sayıda çocuğun, “doyurucu olmayan çocuk yetiştirme tarzına” maruz kaldığı ve birçok aile problemi yaşadığı belirlenmiştir. Doyurucu olmayan bakım ya da yetiştirme; çok az sevgi, ilgi, bakım, denetim ya da rehberlik ile, çocuğun davranışlarına net sınırlar koyamama gibi faktörleri içerir. Aile problemleri ise, ebeveynler arasında çatışmalı kişilerarası ilişkiler, boşanma, psikiyatrik hastalıklar, alkol problemleri ve benzeri sorunları içerebilir (Olweus, 1993).

Araştırmalar, zorbaların ailelerinin de sorunlu olduğunu ortaya koymaktadır (Olweus, 1994). Genellikle zorbaların ebeveynleri çocuklarına karşı düşmanca, reddedici, ilgisiz ve aldırma tavırlar sergilerler. Bu ailelerde baba figürü genellikle zayıftır. Anne ise izole olmuştur ve aşırı hoşgörülü ebeveynlik tarzı sergiler (Curtner-Smith, 2000). Genellikle çocuklarının nerede olduğu, nereye gittiği ya da ne yaptığını ilişkin fikirleri yoktur ve çocuk üzerindeki denetimleri yok denecek kadar azdır (Roberts, 1988).

Olweus (1993), araştırmalarda zorbaların bakıcılarının; onların akranlarına, kardeşlerine ya da öğretmenlerine karşı saldırgan davranışlarına tolerans göstermeye devam ettikleri takdirde, saldırganlık düzeylerinin daha da yükseleceğini saptadıklarını ifade etmektedir. Bu çocukların evlerinde uygulanan disiplin yöntemleri genellikle tutarsızdır (Carney ve Merrell, 2001). Zorbaların aileleri çocuklarının davranışlarıyla başa çıkabilmek için “güce dayalı teknikler” kullanma eğilimindedirler (Pellegrini, 1998; Schwartz, Dodge ve Coie, 1993). Cezalar sıklıkla fiziksel ya da öfke, kızgınlık, duygusal patlama şeklindedir ve bunu çocuğun

uzun süre göz ardı edilmesi, yok sayılması, ihmal edilmesi izler. Zorbalar amaçlarına ulaşmak için, evde gördükleri saldırgan davranışları taklit etmeyi öğrenirler ve şiddeti kanıksarlar (Roberts, 2000). Bazı araştırmacılar bu zorlayıcı şiddet döngüsünü “sürekli, kendi kendisini üreten saldırgan davranış” olarak ifade etmektedir (Carney ve Merrell, 2001).

Olweus (1993) İskandinavya’lı gençler üzerinde yaptığı araştırmada, ana-baba tutumunun genç erkeklerde zorbalık davranışının gelişmesinde büyük bir etkisinin olduğunu belirlemiştir. Başka bir ifadeyle, zorbalık yapan erkek çocukların ailelerinin, genellikle aile içi ilişkilerde yetersiz, aile içinde fiziksel şiddeti kullanan ve okul dışında çocuklarının kendilerini ifade etmelerine fırsat tanımayan, çocuklarını hatalı bulan ebeveynler oldukları sonucuna ulaşmıştır.

Kurbanların Aile Özellikleri

McNamara ve McNamara’ya göre, genel olarak kurban konumunda olan çocuklar, aşırı koruyucu ve kollayıcı ailelerden gelmektedir. Bu ebeveynler, çocuklarının, kaygılı ve savunmasız olduğuna inanırlar. Mümkün olduğunca yaşayabilecekleri her türlü çatışmayı önlemeye çalışırlar; çünkü çocuklarının bunlarla başa çıkamayacağını düşünürler. Ancak bu ebeveynler çocuklarını sürekli olarak çatışmalardan uzak tutmakla, aslında onların uygun çatışma çözme becerilerini öğrenmesine engel olurlar (Akt. Smokowski ve Kopasz, 2005). Araştırmacılar, ailelerin çocuklarını aşırı koruma-kollama yönündeki tutumlarının, zorbalığa maruz kalmanın hem nedeni, hem de sonucu olduğuna inanmaktadırlar (Olweus, 1993).

Zorba Davranışın Gelişimi

Zorbalığın nedenlerine ilişkin görüşler incelendiğinde, Olweus (1993) zorbalık yapmaya neden olan tepki örüntülerinin gelişiminde önemli rol oynayan dört faktör tespit etmiştir:

1. Erken çocukluk döneminde çocuğun ilk bakıcısının, çocuğa yönelik duygusal tutumu (duyarsız, içten olmayan, ilgisiz vb.) çok önemlidir. İlgi ve sıcaklıktan yoksun olumsuz tutumlar, çocuğun ileride saldırgan olması ve diğer bireylere karşı nefret duyguları içerisinde olması yönündeki riskleri arttırmaktadır.

2. Çocuğun ilk bakıcısının aşırı toleranslı ve hoşgörülü tutumu ikinci önemli faktördür. Çocuğun ilk bakıcısı, çocuğun akranlarına, kardeşlerine ya da yetişkinlere yönelik saldırgan tepkilerine açık sınırlandırmalar koymazsa, çocuğun saldırganlık düzeyinin gitgide artma olasılığı yüksektir. Bir diğer deyişle, çocuklukta sevgi ve bakımın çok az ve yetersiz oluşu,

buna karşılık çocuğa tanınan çok fazla özgürlük, çocukta saldırgan tepki örüntüsünün gelişimine güçlü katkılar sağlar.

3. Ebeveynlerin güce dayalı disiplin tekniklerini (fiziksel cezalandırma, şiddet uygulama, duygusal patlamalar vb.) kullanması üçüncü önemli faktördür. Bu bulgu “şiddet, şiddete yol açar” görüşünü desteklemektedir. Bu nedenle, açık ve net kurallar koymak, ancak fiziksel ceza ve benzeri disiplin yöntemlerini kullanmamak çok önemlidir.

4. Dördüncü önemli faktör, çocuğun mizacıdır. Çocuğun aktif ve çabuk öfkelenen bir mizaca sahip olması, sakin ve sıradan bir yapıya sahip olan çocuğa göre ileride daha saldırgan olma olasılığını arttırmaktadır. Bu faktörün etkisi, ilk iki faktörden daha azdır.

Ayrıca Olweus (1995) zorbalık davranışının altında yatan kısmen birbiriyle ilişkili üç psikolojik faktör belirlemiştir:

1. Zorbaların güç ve baskınlık kurmaya yönelik güçlü ihtiyaçları vardır.
2. Arka plana itilmiş ailelerde yetişmişlerdir ve bunun bir sonucu olarak, çevreye karşı nefret duyguları içerisindedirler.
3. Zorbaca davranışlarının araçsal bileşenleri ya da getirileri vardır: Örneğin zorbalar, kurbanlarını para, sigara, bira gibi kendileri için değerli olan şeyleri temin etmeleri için zorlarlar.

Zorbalığın Kısa ve Uzun Dönemli Etkileri

Zorbalık, çocuğun saldırgan mizacı ile de desteklendiğinden, zamana karşı dirençlidir ve olumsuz etkileri özellikle yetişkinlik yıllarında ortaya çıkar.

Pek çok zorba, zihinsel sağlıkla ilgili problemler yaşar (Kaltiala-Heion, Rimpela ve Rimpela, 2000; Kumpulainen, Räsänen ve Puura, 2001). West ve Salmon’a (2000) göre, özellikle zorbalığın geç farkına varılması, uzun dönemli zihinsel sağlık problemlerine yol açabilmektedir. Bazı çalışmalarda, zorbaların yaklaşık üçte birinin dikkat yetersizliği sorunları, %12.5’inin depresyon, %12.5’inin karşı çıkma-kural bozucu davranış problemleri (oppositional-conduct disorder) yaşadıkları bulunmuştur (Kaltiala-Heion ve ark., 2000; Kumpulainen ve ark., 2001). Ayrıca, aşırı saldırgan zorbaların fiziksel saldırganlığa karşı pozitif tutum sahibi olma gibi kişilik yetersizlikleri olduğu belirlenmiştir (Andreou, 2001). Bir başka çalışmada, kurbanlara oranla zorbaların, alkol ve madde kullanma eğilimlerinin daha yüksek olduğu bulunmuştur (Kaltiala-Heion ve ark., 2000) ve zorba olmanın, antisosyal

gelişim ile ilişkili olduğu söylenebilir (Pulkkinen & Pitkanen, 1993; Olweus, 1994; Kaltiala-Heion ve ark.; 2000).

Diğerlerine zorbalık yapan çocuklar, zorba davranışlarının sonucu olan uzun dönemli bazı etkiler yaşarlar ve buna bağlı olarak bazı bedeller öderler. Amerikan Okul Güvenliği Merkezi'ne (NSSC) göre, zorbaların büyük çoğunluğu okulda başarısızdır ve daha sonraki yaşamlarında iş ortamlarında da başarı ve performansları düşük olmaya devam eder (Carney ve Merrell, 2001). Ayrıca, zorbaların 30 yaşına kadar, düşük saldırganlık gösteren akranlarına oranla başka suçlara karışma ve mahkûm olma, hatta daha fazla trafik suçu işleme olasılıklarının bile daha yüksek olduğu belirtilmektedir (Roberts, 2000). Örneğin bir çalışmada 6-9. sınıflarda zorba olarak nitelendirilen çocukların, 24-35 yaşa kadar en az bir kriminal suça karıştıkları, bu çocuklardan %40'ının bu yaşa gelinceye kadar, üç ya da daha fazla suç işledikleri ortaya konmuştur (Olweus, 1993). Ayrıca zorba çocukların yetişkin olduklarında eşlerine karşı saldırganlık gösterme ve çocuklarına karşı ağır fiziksel cezalar kullanma olasılıklarının yüksek olduğu belirtilmektedir (Roberts, 2000). Çocukluğunda zorba olarak nitelendirilen yetişkinlerin çocuklarının da, zorba olmaya daha fazla eğilimli oldukları araştırmalarca desteklenmektedir (Carney ve Merrell, 2001).

Garrity ve arkadaşlarına (2004) göre, 8 yaşında zorba olarak tanımlanan öğrencilerin, 24 yaşına gelene kadar, zorba olmayan akranlarına göre herhangi bir suça karışma olasılıkları altı kat, 30 yaşına kadar kriminal bir suç işleyerek sabıkalanma oranları ise beş kat daha fazladır.

Zorbalar, ilerleyen yaşlarında işlevsel olma olasılığı olmayan, diğerleri üzerinde güç kullanma yoluyla güçlü olma şeklinde ortaya çıkan sağlıksız davranışları öğrenirler. Zorbalar aynı zamanda yetişkinliklerindeki zayıf uyumun yordayıcısı olan ve gelecek kuşaklara akıtarılma olasılığı yüksek olan yetersiz sosyal beceriler sergileme eğilimindedirler. Ayrıca, çocukluklarında akranlarına karşı saldırganlık sergileyen çocukların, ilerleyen yaşlarda aile içi şiddet, suç ve madde kullanımı gibi davranışlar sergileme olasılıkları da son derece yüksektir (Crothers ve Levinson, 2004).

Kurbanlığın Kısa ve Uzun Dönemli Etkileri

Okul yıllarında zorbalık olaylarına taraf olan çocuklar, kurban da olsalar, zorba da olsalar, bunun yol açtığı bazı problemleri ve etkileri okul yaşantıları dışına, başka ortamlara ve hatta, yetişkinliklerine de taşımak durumunda kalırlar.

Bond ve arkadaşları (2001), kurban olma ve psikososyal uyumsuzluk ilişkisini araştıran çalışmaların bir meta analizinin, kurbanlığın kaygı, yalnızlık ve genel özsayıya oranla, depresyonla daha güçlü ilişkisi olduğunu ortaya çıkarttığını belirtmektedirler. Rigby (1999) tarafından küçük bir ergen grubu üzerinde yapılan boylamsal bir çalışmada da, yüksek oranda zorbalığa maruz kalmanın, hem kız, hem de erkeklerde zayıf fiziksel sağlığın, sadece kız grubunda ise zayıf zihinsel sağlığın önemli bir yordayıcısı olduğu belirlenmiştir. Hatta Kingman (1994) bir yılda okul çağı çocuklarında görülen en az 10-12 intiharin, zorbalığa uğrama stresinden kaynaklandığı görüşündedir.

Olweus (1993), 12-16 yaşları arasında zorbalığa maruz kalan erkek çocukların, genç yetişkinlik döneminde yüksek düzeyde depresyon yaşadıklarını belirtmektedir. Craig ve arkadaşları (2000) da, çocuklarda duygusal acının etkilerinin fiziksel acıdan daha uzun dönemli olduğunu saptamışlardır.

Kurbanlar, genellikle kendilerini toplum dışına itilmiş ve başarısız olarak görürler. Araştırmalar kurbanlığın kaygı, depresyon gibi bazı içselleştirme bozuklukları (internalizing disorders) ile olumlu korelasyon gösterdiğini desteklemektedir (Brockenbrough ve ark., 2002; Kaltiala-Heino ve ark., 2000). Bu kurbanlık ve içselleştirme bozuklukları arasındaki ilişki, özellikle ergen kızlarda çok güçlüdür ve yeme bozuklukları gibi bazı problemlerin gelişimine katkıda bulunabilir (Bond ve ark., 2001). Kumpulainen ve arkadaşları (2001) tarafından yapılan bir başka çalışmada da, dikkat yetersizliği probleminin kurbanlar arasında daha yaygın olduğu bulunmuştur. Dikkat yetersizliği ile olan bu bağlantının, bu çocukların sürekli çevreyi gözleme ihtiyacı duyma ve kurban olacakları bir sonraki periyodu kaygıyla bekleme gibi duygular hissetmelerinden dolayı, enerjilerini bu faktörlere kanalize etmelerinden kaynaklı olabileceği düşünülmektedir. Kurbanlar genellikle kronik yoksunluk, düşük akademik başarı, yoğun korku ve endişe, yalnızlık, terkedilmişlik, intihara eğilim sorunlarından bir ya da birkaçını yaşarlar (Beale, 2001; Roberts ve Coursol, 1996).

Ülkemizde Pişkin (2003) tarafından ilköğretim öğrencileri ile, Pişkin ve Ayas (2005) tarafından lise öğrencileri üzerinde yapılan iki ayrı çalışmada da, kurbanların zorbalığa uğramaktan dolayı bazı günler okula gelmekten korktukları, zorbalı yüzünden okul sevgilerinin önemli oranda azaldığı ve okulda kendilerini güvende hissetmedikleri bulunmuştur.

McNamara ve McNamara'ya göre, kurbanlar aynı zamanda fiziksel yaralanmalara da (incinme, morarma, kesik, tırnaklama vb) maruz kalabilirler. Elbiseleri yırtılabilir ve eşyaları zarar görebilir. Kurbanlar, zorbaları yatıştırmak ve yaralanmalarını önlemek için, ailelerinden fazla para isteyebilir, hatta bazen çalabilirler. Ayrıca geceleri uyuma güçlüğü çekebilir ve kâbus görebilirler (Akt. Smokowski ve Kopasz, 2005). Kurbanlar, kurban olmayanlara oranla daha sık olmak üzere, kendini güvende hissetme ya da kendini savunma, intikam alma gibi nedenlerle okula silah getirirler (Olweus, 1993).

Kronik olarak zorbalığa maruz kalan çocuklar, kısa dönemde, fiziksel problemler, psikolojik stres, konsantrasyon güçlüğü ve okul fobisi yaşayabilirler (Bernstein ve Watson, 1997). Uzun dönemde ise, özellikle karşı cinsle sağlıklı ilişki kurmakta ve sürdürmekte problemler (Gilmartin, 1987) ve yüksek düzeyde depresyon yaşayabilir ve zorbalığa maruz kalmayan akranlarına göre son derece olumsuz bir benlik kavramı geliştirebilirler (Olweus, 1993).

McNamara ve McNamara'ya göre, eski kurbanlar yetişkin oldukları zaman, kendi çocuklarının bazı davranışlarını zorbalık olarak algıladıklarında, aşırı tepkiler gösterebilirler. Bu aşırı koruma-kollamanın bir uzantısıdır. Çocuklarında sorun çözme becerilerinin gelişimine engel oluşturur ve gelecekte kurban olma olasılıklarının artmasına neden olur. Kurban olma riski, genetik bir eğilim olarak küçük beden yapısına sahip olma, aşırı koruyucu ebeveynlere sahip olma, olumsuz koşulları içselleştirme gibi özellikleri açısından kuşaklar arasında geçişlilik gösterir. Bir başka ifadeyle, bir kuşaktan diğerine aktarılır (Akt. Smokowski ve Kopasz, 2005).

Akran Zorbalığı ve Baş Etme Stratejileri

Zorbalığı önlemek için bazı müdahale stratejileri mevcuttur. Bazı programlar sadece zorba ya da sadece kurban üzerinde odaklanırken; diğer bazı programlar ise, sistematik bir yaklaşımla zorbalık davranışını çok boyutlu olarak ele almaktadır. Ayrıca genel anlamda gençler arasındaki şiddete müdahale etmek de önemlidir. Bu müdahaleler, aile ve okul gibi pek çok bileşeni dikkate almaktadır (Smokowski ve Kopasz, 2005).

Crothers ve Levinson'a (2004) göre, zorbalığın önlenmesine yönelik yaklaşımlar değerlendirme, önleme ve müdahaleyi içerecek şekilde çok geniş kapsamlı olmalıdır. Zorbalığın önlenmesine yönelik programlar geliştirmenin ilk aşaması, etkili bir değerlendirme programı geliştirmektir. Değerlendirmeler; gözlem (yapılandırılmış ve yapılandırılmamış),

görüşme, sosyometrik ölçümler, anketler, öğretmen görüşleri, zorbaların kendi kendilerini değerlendirmeleri gibi yöntemlerle yapılabilir. İdeal olarak zorbalık değerlendirmeleri, dikkatle planlanmalı ve yöneticiler, psikolojik danışmanlar, öğretmenler, psikologlar gibi profesyonellerden oluşan bir grup tarafından uygulanan sistematik çabalar olmalıdır.

Zorbalığın önlenmesine yönelik temel ilkelerden biri; bir yandan sıcak, samimi, pozitif, yetişkinlerin katılımının olduğu, diğer taraftan kabul görmeyen davranışların uygun yöntemlerle sınırlandırıldığı bir okul, hatta ev ve aile ortamı yaratmaktır. Konulan kurallar ve sınırlamalar, düşmanca olmayan bir tarzda olmalı, fiziksel yaptırımlar ya da cezalar uygulanmamalı ve mümkün olduğunca tutarlı olunmalıdır. Öğrencilerin gerek okul içinde, gerekse okul dışındaki faaliyetleri gizlice izlenmeli ve kontrol edilmelidir. Hem okulda, hem de evde yetişkinler en azından bazı yönlerden bir otorite gibi davranmayı başarmalıdır (Olweus, 1995).

Zorbalığın önlenmesine yönelik farklı programlar geliştirilmekte ve farklı çalışmalarda bu tarz programların uygulamalarına rastlanmakla birlikte, Olweus ve Limber tarafından geliştirilmiş “Olweus Zorbalığı Önleme Programı”, bunlar içerisinde en çok bilinenlerinden biridir. Olweus Zorbalığı Önleme Programı, geniş kapsamlı bir programdır ve yaygın oranda kabul görmektedir. Bu program ilk ve ortaöğretim düzeyindeki öğrencileri hedeflemekte ve programın yürütülmesi büyük oranda öğretmen ve yöneticilere düşmektedir. Bu program okul personelini sıcak, ılımlı ve katılımcı bir okul ortamı yaratmaya yönlendirmekte, onaylanmayan davranışları sınırlandırmada tutarlı olma, kuralların çiğnenmesine karşı düşmanca olmayan bedeller uygulama gibi özellikleri ile yetişkinleri, hem otorite figürü, hem de birer rol modeli olarak davranmaya sevk etmektedir (Akt. Smokowski ve Kopasz, 2005).

Program ilk olarak Norveç’te uygulanmıştır ve araştırmacılar, bu programın zorbalığı %50 ve daha fazla oranda azalttığını belirtmişlerdir. Ayrıca bu programla öğrencilerin genel anlamda anti-sosyal davranışlarında azalmalar ve okulun sosyal ikliminde önemli gelişmeler olduğu belirtilmektedir. Programın etkileri kümülatif olarak görülmektedir. Bir diğer ifadeyle, 20 ay sonra yapılan bir izleme çalışmasında, sekiz ay sonra yapılan bir izleme çalışmasından daha güçlü etkiler belirlenmiştir. Ayrıca, programın farklı çalışmalarda tekrarlanmasından da, olumlu sonuçlar alınmıştır (Melton ve ark., 1998; Whitney, Rivers, Smith ve Sharp, 1994).

Sonuç ve Öneriler

Saldırganlık, canlıların temel dürtülerinden, bir diğer ifadeyle, doğuştan getirdiği içgüdülerinden biridir. Zorbalık da bir tür saldırganlık olmakla birlikte, herhangi bir davranışın zorbalık olarak nitelendirilebilmesi için sadece “saldırganlık” özelliği taşıması yeterli değildir. Örneğin bedensel veya zihinsel yönden birbirine eşit güçlere sahip iki bireyin tartışması ya da kavga etmesi saldırganlık özelliği taşır; ancak zorbalık olarak nitelendirilemez. Aynı zamanda taraflar arasında “eşit olmayan güç ilişkisinin olması”, bunun “süreklilik” özelliği taşıması ve “kasıtlı” olarak yapılması gibi bir takım özellikleri de barındırması gerekmektedir (Olweus, 1999). Farklı zorbalık tanımlarında ortak olarak değinilen özellikler; taraflar arasında güç dengesizliği olması, kasıt taşıması ve davranışın süreklilik göstermesi şeklindedir.

Araştırmalarda zorbalığın farklı şekillerde türlere ayrıldığı görülmektedir. Genel olarak dört türden bahsedildiği söylenebilir. Bunlar; fiziksel zorbalık, sözel zorbalık, dışlama-yalnızlaştırma, söylenti çıkarıp yayma ve bireyin mal ve eşyalarına zarar verme şeklindedir. Bunlardan öğrenci üzerinde etkisi en olumsuz olan ve uzun süreli görünen sözel zorbalıktır. Çünkü duygusal incinmişlik öğrenci üzerinde daha çok olumsuz ve psikolojik etki bırakmaktadır. Bu tür zorbalık, fiziksel zorbalık gibi kolay tespit edilemese de yıkıcılık açısından fiziksel zorbalıktan daha güçlüdür.

Zorbalıkla ilgili incelenen literatür genel olarak değerlendirildiğinde, öncelikle zorbalığın dünyanın pek çok ülkesinde yaygın bir problem olduğunu belirtmek gerekmektedir. Ayrıca zorbalık, tarafları üzerinde olumsuz etkileri olan ve önemli izler bırakabilen bir problemdir. Zorbalık erken yaşlarda öğrenciler arasında popüler olma, kendini kabul ettirme, sorun çözme ve empati kurma gibi becerilerden yoksun olma, devamlı kaygı yaşama, fiziksel ceza yöntemi kullanan ailelerden gelme gibi çok çeşitli nedenler ile tetiklenebilmektedir. Zorbalığa maruz kalma, çocukların kendilerini değersiz hissetmesine yol açabilir; çevresinden korkmasına, uzaklaşmasına ve soyutlanmasına neden olabilir. Zorba olmak ya da zorbalığa maruz kalmak bir yana, sadece bu olaylara tanık olmak bile uzun süreli olumsuz etkilere neden olabilir. Bu nedenle de mutlaka erken fark edilmesi ve uygun stratejilerle ve önleme programlarıyla etkilerinin azaltılması için gerekli önlemler alınmalıdır. Zira bu olguyu tamamen ortadan kaldırmak çok mümkün görünmemektedir.

Zorbalığın ortadan kaldırılması süreci, çocuğun, ailenin, okulun ve hatta çevrenin içinde olduğu geniş bir işbirliğini gerektirir. Ayrıca zorbalık, bir davranışın zorbalık olarak nitelendirilip nitelendirilemeyeceğinden başlayarak, kişisel kontrolün arttırılmasına, öfke kontrolüne, sosyal beceri gelişimine, empati gelişimine, uygun sorun çözme becerilerinin ve stratejilerinin öğretilmesine kadar pek çok faktörle ilişkili, çok boyutlu bir problem olarak ele alınmalıdır. Sözü edilen faktörlerden büyük bir kısmının daha önce farklı ülkelerde yapılan türlü çalışmalarda ele alındığı görülmektedir. Bu çalışmalar doğrultusunda da tipik zorba ve kurban örüntüleri ortaya konulmuştur. Örneğin tipik zorba örüntüsü, zorba öğrencilerin en önemli ihtiyaçlarından birinin, diğer çocuklar üzerinde baskınlık kurmak ve kontrolü elinde tutmak olduğunu ortaya koymaktadır. Bu çocuklar genellikle saldırgan tutumlar takınarak bir gruba lider olabileceğini erken yaşta keşfetmişlerdir. Bu baskınlık kurma, kontrolü ele alma ve lider olma ihtiyaçları farklı biçimlerde karşılanabilmelidir.

Kurbanları ile neredeyse hiç empati kurmadıkları için diğer çocuklara acı çektirmekten zevk aldıkları ve kurbanların kendilerini kışkırttığını söyleyerek kendilerini savunmaya çalıştıkları, bazı öğrencilerin zorbalığı hak ettiğini düşündükleri şeklinde zorbalıkla ilgili bazı yanlış inanışlar vardır. Zorbalığa neden olabilen bu yanlış inanışlar (Mit'ler); seminerler, eğitim programları, ders içi rehberlik etkinlikleri gibi faaliyetlerle ortadan kaldırılmaya çalışılmalıdır.

Zorbaların genellikle saldırganlığın gücünü evlerinde öğrendikleri ve fiziksel disiplin şekillerine maruz kalarak yetiştirildikleri söylenebilir. Yaygın inanışların aksine, zorbaların özsaygı düzeyi düşük değildir; normal ya da normalin üzerindedir. Dışadönük kişilik özellikleri sergilerler, yani arkadaşlık kurmayı ve sürdürmeyi seven, sosyal ilişkilerden hoşlanan kişilik özelliğine sahiptirler. Ayrıca kaygı düzeyleri ve sorun çözme becerileri de düşüktür (Olweus, 1993; Kingman, 1994; Tritt ve Duncan, 1997; Glew ve ark., 2000; Pace, 2001; Minton ve Minton, 2004).

Kurban öğrenciler ise, kaygılıdır ve özsaygı düzeyleri normalden düşüktür (Beale, 2001; Hantler, 1994). Ayrıca içedönük kişilik özellikleri sergilerler, yani yalnız kalmayı, insanlardan uzakta olmayı tercih ederler. Kendilerine zorbalık eden öğrencilerle karşı karşıya kaldıklarında genellikle kendilerini savunmaz ya da karşılık vermezler. Sosyal anlamda soyutlanmış çocuklardır ve genellikle hiç yakın arkadaşları yoktur. Kurbanlar yetişkinlere ve ebeveynlerine yakın olma eğilimindedir. Genellikle aşırı koruyucu ebeveynlere sahiptirler. Kurbanlar, akranlarına göre fiziksel anlamda daha zayıf, cılız çocuklardır. Bu özellikleri

onların kurban olmalarına zemin hazırlamaktadır. Bu nedenle kurban öğrencilerin, kurbanlıklarını tetikleyen bu özelliklerinin farkına vararak, zorbalıkla baş etme stratejilerine sahip olmaları sağlanmalıdır. Zira bazı kişilik özelliklerini değiştirmek mümkün değildir, bunun yerine zorbalığa uğradığında doğru davranışlar sergilemesi ve uygun stratejilerle kurbanlıktan kurtulabilmesi için eğitilmesi gerekmektedir.

Okullarda yaşanan akran zorbalığı davranışlarının önlenmesi için okul rehberlik servisi tarafından, okuldaki tüm personel (yöneticiler, öğretmenler, psikolojik danışmanlar ve hizmetliler), veliler ve öğrencilerin de içinde bulunduğu bir ekip çalışmasıyla, tüm ilgililere zorbalık konusunda bilinçlenme eğitimleri verilerek ve etkili bir önleme programı geliştirilerek uygulanması gereklidir.

Kaynakça

Andreou, E. (2001). Bully / victim problems and their association with coping behavior in conflictual peer interactions among school-age children. **Educational Psychology**, **21**(1), 59-66.

Arora, C.M.J. and Thomson, D. A. (1987). Defining bullying for a second school. **Educational and Child Psychology**, **4**, 110-120.

Batsche, G.M. and Knoff, H.M. (1994). Bullies and their victims-Understanding a pervasive problem in the schools. **Social Psychology Review**, **23**(2), 165-174.

Başar, H. (2001). **Sınıf yönetimi**. Ankara: PegemA Yayıncılık.

Beale, A. V. (2001). Bullybusters: Using drama to empower students to take a stand against bullying behavior. **Professional School Counseling**, **4**, 300-306.

Bernstein, J. Y. and Watson, M. W. (1997). Children who are targets of bullying: A victim pattern. **Journal of Interpersonal Violence**, **12**, 483-498.

Brockenbrough, K.K., Cornell, D.G. and Loper, A.B. (2002). Aggressive attitudes among victims of violence at school. **Education and Treatment of Children**, **25**(3), 273-287.

Boulton, M.J. and Underwood, K. (1992). Bully/victim problems among middle school children. **British Journal of Educational Psychology**, **62**, 73-87.

Bond, L., Charlin, J.B., Thomas, L., Rubin, K. and Patton, G. (2001). Does bullying cause emotional problems? A prospective study of young teenagers. **British Medical Journal**, **323**, 480-484.

Carney, A.G. and Merrell, K.W. (2001). Bullying in schools: Perspectives on understanding and preventing and international problem. **School Psychology International**, **22**, 364-382.

Charach, A., Pepler, D., and Ziegler, S. (1995). Bullying at schools: A Canadian perspective. **Education Canada**, 12-18.

Craig, W.M. Henderson, K.V. and Murphy, J.G. (2000). Prospective teacher's attitudes towards bullying and victimisation. **Social Psychology International**, 21 (1), 5-21.

Crothers, L.C. and Levinson, E.M. (Fall-2004). Assessment of bullying: A review of methods and Instruments. **Journal of Counseling & Development**, 82, 496-503.

Dake, J.A., Price, J.H. and Telljohann, J.K. (2003). The nature and extent of bullying at school. **Journal of Scholl Health**, 73(5), 173-181.

Farmer, T.W., Leung, M.C., Pearl, R., Rodkin, P.C., Cadwallader, T.W., Van Acker, R. (2002). Deviant or diverse groups? The peer affiliation of aggressive elementary students. **Journal of Educational Psychology**, 94, 611-620.

Furniss, C. (2000). Bullying in schools: It's not a crime – is it? **Education and Law**, 12(1), 10-29.

Galloway, D. (1994) Bullying: The Importance Of A Whole School Approach. **Emotional and Behavioural Difficulties**, 3(1), 19-26.

Garrity,C., Jens, K., Porter, W., Sager, N., Short-Camailli, C. (Fall, 2004). Bully-Proofing Your School. **Reclaiming Children and Youth**, 13(3), 186-188.

Gilmartin, B.G. (1987). Peer group antecedents of severe love-shyness in males. **Journal of Personality**, 55, 467-489.

Glew, G., Rivara, F. and Feudtner, C. (2000). Bullying: Children hurting children. **Pediatrics in Review**, 21, 183-190.

Hantler, A.M. (1994). Children's Views of Bullying. **Health Education**, 94(5), 8-14.

Harachi, T., R. Catalano and J. Hawkins (1999). "United States." In P. Smith, Y. Morita, J. Junger-Tas, D. Olweus, R. Catalano, and P. Slee (eds.), **The Nature of School Bullying: A Cross-National Perspective**. London and New York: Routledge.

Hazler, R. J., Hoover, J. H. and Oliver, R. (1992). What kids say about bullying. **The Executive Educators**, 14, 20-22.

Kaltiala-Heino, R., Rimpela, M., Rantanen, P., and Rimpela, A. (2000). Bullying at school-An indicator of adolescents at risk for mental disorders. **Journal of Adolescence**, 23, 661-674.

Kingman, S. (March, 1994). United against bullying. **Health Education**, 2,18-20.

Kumpulainen, K. and Räsänen, E. Puura, K. (2001). Psychiatric disorders and the use of mental health services among children involved in bullying. **Aggressive Behavior**, 27, 102-110.

Melton, G. B., Limber, S. P., Cunningham, P., Osgood, D. W., Chambers, J., Flerx, V., Henggeler, S., and Nation, M. (1998). **Violence among rural youth. Final report to the Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention**.

Minton, S.J. and Minton, P. (July, 2004). An Application of certain Phenomenological / Existential perspectives in understanding the bully-victim cycle. **Existential Analysis** 15(2), 230-242.

Nansel, T.R., Overpeck, M., Pilla, R.S., Ruan, W.J., Simon-Morton, B. and Scheidt, P. (2001). Bullying behavior among US youth: Prevalence and association with psychosocial adjustment. **JAMA**, **285**, 2094-2110.

Olweus, D. (1993). **Bullying at school: What we know and what we can do**. Cambridge: MA: Blackwell.

Olweus, D. (1994). Annotation: Bullying at school: Basic facts and effects of a school based intervention program. **Journal of Child Psychology and Psychiatry and Allied Disciplines**, **35**(7), 1171-1190.

Olweus, D. (1995). Bullying or peer abuse at school: Facts and intervention. **Current Directions in Psychological Science**, **4**, 196-200.

Olweus, D. (1999). Sweden. In P. K. Smith, Y. Morita, J. Junger-Tas, D. Olweus, R. Catalano & P. Slee (Eds.), **The nature of school bullying: A cross national perspective** (pp. 7-27). London and New York: Routledge.

O'Moore, M. and Hillery (1989). Bullying in Dublin School. **Irish Journal of Psychology**, **10**, 426-441.

Öğülmüş, S. (1995). **Okullarda (Liselerde) şiddet ve saldırganlık**. Yayınlanmamış Araştırma Raporu. A. Ü. Eğitim Bilimleri Fakültesi, Ankara.

Pace, B. (April, 2001). Bullying. **JAMA**, **285**(16), 2158-2159.

Pellegrini, A. D. (1998). Bullies and victims in school: A review and call for research. **Journal of Applied Development Psychology**, **19**, 165-176.

Pellegrini, A. D., Bartini, M., Brooks, F. (1999). School bullies, victims and aggressive victims: Factors relating to group affiliation and victimization in early adolescence. **Journal of Educational Psychology**, **91**, 216-224.

Pişkin, M. (2002). Okul zorbalığı: Tanımı, türleri, ilişkili olduğu faktörler ve alınabilecek önlemler. **Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri**, **2** (2), 531-562.

Pişkin, M. (2005). **Okulda Akran Zorbalığı**. Ankara Valiliği İl Milli Eğitim Müdürlüğü Özel Eğitim Rehberlik ve Psikolojik Danışma Hizmetleri Bölümü "Okullarda Şiddet" Paneli. Ankara: 12 ocak 2005.

Pişkin, M. ve Ayas, T. (2005). **Zorba ve kurban lise öğrencilerinin utangaçlık, içedönüklük, dışadönüklük ve özsaygı değişkenleri bakımından incelenmesi**. VIII. Ulusal Psikolojik Danışma ve Rehberlik Kongresi'nde Sunulmuş Bildiri (21-23 Eylül). Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi, İstanbul.

Pulkkinen, L. and Pitkanen, T. (1993). Continuities in aggressive behavior from childhood to adulthood. **Aggressive Behavior**, **19**, 249- 63.

Rigby, K. and Slee, P.T. (1991). Bullying among Australian school children: Reported behavior and attitudes toward victims. **Journal of Social Psychology**. **131**(5), 615-627.

Rigby, K. (1999). Peer victimisation at school and the health of secondary school students. **British Journal of Educational Psychology**, **69**, 95-104.

Roberts, W. B. (2000). The bully as victim. **Professional School Counseling**, **4**, 148-156.

Roberts, W. B. & Coursol, D. (1996). Strategies for intervention with childhood and adolescent victims of bullying, teasing and intimidation in school setting. **Elementary School Guidance and Counseling**, **30**, 204-212.

Salmivalli, C., Lagerspetz, K. Björkqvist, K. Österman, K., Kaukiainen, A. (1996). Bullying as a group process: Participant roles and their relations to social status within the group. **Aggressive Behavior**, **22**, 1-15.

Salmon, G., Jones, A., and Smith, D.M.(1998). Bullying in school: Self-reported anxiety and self-esteem in secondary school children. **British Medical Journal**, **317**, (7163) 924-5.

Slee, P.T. (1993). Bullying: A preliminary investigation of its nature and the effects of social cognition. **Early Child Development and Care**, **87**, 47-57.

Smokowski, P.R. and Kopasz, K.H. (April, 2005). Bullying in school: an overview of types, effects, family characteristics and intervention strategies. **Children & Schools**, **27**, 101-110.

Tritt, C. and Duncan, R. (1997). The relationship between childhood bullying and young adult self-esteem and loneliness. **Journal of Humanistic Education & Development**, **36**,1.

West, A. and Salmon, G. (2000). Bullying and depression: A case report. *International Journal of Psychiatry in Clinical Practice*. **4**, 73-75.

Whitney, I., Nabuzoka, D. and Smith, P.K. (1992). Bullying in schools: Mainstreams and special needs. **Support for Learning**, **7**, 3-7.

Whitney, I., Rivers, I., Smith, P., and Sharp, S. (1994). **The Sheffield project: methodology and findings**. In P. Smith and S. Sharp (Eds.), *School bullying: Insights and perspectives* (pp. 20-56). London: Routledge.